

К.О.Кочегаров*

УЧАСТЬ КОЗАКІВ ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ В ПРИДУШЕННІ БАШКИРСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1704–1711 рр.**

У статті йдеться про похід у 1707–1708 рр. козаків Лубенського полку в Поволжя для участі в боротьбі з повсталими башкирами. Розглядається зв'язок цієї події з хвилюваннями серед лубенських козаків напередодні переходу гетьмана І.С.Мазепи на бік шведського короля Карла XII.

За словами Пилипа Орлика, у 1706 р. генеральна старшина висловлювала незадоволення, що «**козаки своими оброками служат далекими и долгими походами, с последней худобы разоряются, кровь свою проливают, и на разных местах, то в Инхлянтах, то в Полши, то в Литве, то в Казанском государстве** (курсив мій – К.К.), то в Донских городах погибают и умаляются»¹. У жовтні 1707 р. гетьман І.С.Мазепа, нарікаючи в листі до графа Г.І.Головкина на брак сил у випадку можливого зіткнення з польськими військами через правобережні українські землі, відзначав, що козацьке військо «**раскидано в разные стороны**», у тому числі частина його перебуває в Казані². Пам'ять про «казанську службу» ще деякий час жила серед козацтва. Наприклад, у 1710 р. запорожці, знову згадуючи далекі походи городових козаків за царським наказом, дорікали гетьманові І.І.Скоропадському, що уряд їх «**по Казанях занастив**»³. Що ж це за «казанська служба» українського козацтва? Якщо про участь українців у Північній війні 1700–1721 рр. та придушенні булавинського повстання 1707–1709 рр. відомо чимало, то про похід у Поволжя історики не знають практично нічого.

Цікаво, що це не єдиний випадок, коли українські козаки виявилися пов'язаними з минулим Казанського краю. У 1615 р. на царську службу було прийнято загін запорожців Сидора Острозького. Самого його відправили «на житьє» в Казань, а рядових «черкасов» – у віддалені райони Поволжя та Сибіру⁴. 1618 р., коли військо гетьмана Петра Сагайдачного завершувало свій похід у Росію, від нього відокремився полк Ждана Конші, козаків якого було прийнято на «государеву службу» з розподілом по різних містах (Коломна, Алатирь, Арзамас, Рязань, Кострома, Галич, Вологда та ін.), а 100 осіб було відправлено у прикордонні райони Поволжя, у тому числі Казань з округою⁵.

Однак у 1707–1708 рр. «казанська служба» українських козаків мала принципово інший характер. Цього разу їх послали в Поволжя для участі у придушенні чергового повстання башкирів (попередні виступи відбувалися у 1662–1664 та 1681–1683 рр.), що спалахнуло восени 1704 р. у відповідь на спроби московського уряду запровадити нові податки. Репресивні заходи відправлених у Башкирію царських воєвод лише на деякий час угамували заворушення, у підсумку спричинивши зворотний ефект. У 1706 р. виступ башкирів вибухнув із новою силою, поширившись на Казанський повіт. Підйом повстання збігся у часі з кульмінацією руху під проводом К.О.Булавина, що охопив не тільки Дон і придонські землі, але й Поволжя та Слобідську Україну. Булавинці намагалися встановити зв'язок із повсталими башкирами⁶.

Усі ці народні виступи відбувалися у переддень вирішального зіткнення Росії та Швеції у ході виснажливої Північної війни 1700–1721 рр., і в

* Кочегаров Кирило Олександрович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту слов'янознавства Російської академії наук (Москва, Російська Федерація).

E-mail: kirill_kochegarov@yahoo.com

** Переклад із російської – редакція «УІЖ».

той час, коли уряд намагався зосередити всі сили й засоби для боротьби з грізним супротивником, кидати регулярні війська на придушення чергового башкирського повстання та виступу К.О.Булавіна було небажано. Проте наприкінці грудня 1707 р. у Москві, у Преображенському приказі, ухвалюється рішення спрямувати у Поволжя два полки рекрутів, на допомогу яким планувалося мобілізувати місцевих відставних поміщиків. Командував цими силами князь П.І.Хованський⁷. Складність ситуації диктувала необхідність використати всі наявні можливості для ліквідації вогнищ повстання в Поволжі. Однією з них і стала відправка туди загону українських козаків чисельністю 1200 осіб.

У листі із Жовкви від 28 лютого 1707 р. начальник посольської канцелярії й Посольського приказу граф Г.І.Головкін повідомляв гетьманові І.С.Мазепі, щоби він, за царським розпорядженням, «изволил послать regimentу своего от полуторы до двух тысяч казаков в Казань (ис тех, которые вам не верны) и велел тамо явитца воеводе Никите Кудрявцову, которые казаки посылаютца туда ради унятия башкирцов». І.С.Мазепі наказувалося «по сему учинить, не помешкав, и нам о том обстоятельную ведомость прислать». Також Г.І.Головкін інформував гетьмана, що «для принятия тех казаков велено послать с Москвы к велможности вашей столника, которому те казацкие войска велено будет вести*», також и в Казани воеводе Никите Кудрявцову велено им давать провиант». Наприкінці листа Г.І.Головкін відзначав, що відповідні розпорядження вже віддано очільникові Розрядного приказу бояринові Т.М.Стрешневу⁸. Того ж дня казанський воевода (комендант) М.А.Кудрявцев був поінформований, що «о черкасах указ к гетману будет послан»⁹. Це свідчить про те, що саме він запропонував царському урядові використати українських козаків для боротьби з башкирами. Казанський воевода згодом виступатиме й основним координатором дій українського загону у Поволжі.

Проте виправа козаків у Казань із невідомих причин затяглася (таким чином, П.С.Орлик був неточним у своїх спогадах – нарікати на казанський похід у 1706 р. старшина не могла). Можемо припустити, що гетьман І.С.Мазепа не квапився з виконанням розпорядження, котре, беручи до уваги, що значна частина городових полків уже й так перебувала в різноманітних «посилках» у Правобережній Україні, Білорусії тощо, лише сприяло б зростанню незадоволення козацтва політикою гетьмана. Тільки 10 серпня І.С.Мазепа відписав Г.І.Головкіну, що «казаков Лубенского полку по указу его царского величества до Казани присланной от Тихона Никитича Стрешнева столник Алексей Юшков принял, и в надлежащий путь пошли числом 1200, а 300 за некоторым того Юшкова с Москвы прибытием бежали, которых ни в Киеве, ни в домах избрести не могли». Крім того, гетьман зазначав, що наказному лубенському полковникові, під командуванням якого перебував козацький загін, «жестoko приказано, дабы он того крепко смотрел, чтоб нигде в походе ни малого не чинили разорения»¹⁰. Згодом І.С.Мазепа згадував, що козаки «еще з весны, як у Казань им в поход готовитися, убегая от походу, поуходили кто в речки, кто в поля, кто по соль, кто в Сечу»¹¹.

Поневіряння українських козаків на шляху в Казань докладно висвітлені в листі наказного лубенського полковника (публікується нижче, див. док. №1), прізвище котрого читається як «Ніскіровський», однак майже зі стовідсотковою впевненістю можна стверджувати, що йдеться про Леон-

* Далі у чернетці закреслено «в городах провиантом довольствовать». Незрозуміло, чи це означало, що козаки самі мали подбати про провіант, або було викреслене тому, що забезпечення продовольством передбачалося як річ цілком зрозуміла.

тія Кічкаровського, який із 1688 р. був лубенським полковим писарем, а в 1690–1712 рр. – полковим суддею¹². Прізвище могло бути викривлене при переписуванні листа в Малоросійському приказі. Документи «Генерального слідства» по Лубенському полку (проводилося в 1729–1730 рр.) не містять згадок про представників козацької полкової старшини з прізвищем «Ніскіровський», тоді, як Кічкаровські згадуються не раз. Л.І.Кічкаровський у різний час володів селами Шкурати (в Пирятинській сотні), Мокіївкою й Луговиками (Логовниками) (у Чорнуській сотні). Частина цих маєностей перейшла до його сина Якова¹³.

20 серпня загін лубенських козаків вирушив у далекий похід у Поволжя. Із міркувань безпеки маршрут пролягав в основному містами Белгородської й Тамбовської засічних ліній. Побачені в районі р.Білий Колодязь лісопильний і залізобробний заводи справили на козаків враження. На шляху до Тамбова особливих пригод не було, однак згодом казанський воєвода М.А.Кудрявцев надіслав до лубенців гінця В.В.Пальчикова з наказом рухатися на Пензу, а звідти – на Самару, оскільки місту, мовляв, загрожують башкири, калмики й «кубанці» (під цим загальним ім'ям малися на увазі народи Північного Кавказу – черкеси, адиґи та ін.¹⁴). На шляху до Самари, у диких, необжитих місцях козаки зазнали чимало збитків, втративши через нестачу корму частину коней. До волзької переправи біля с.Новинки загін Л.І.Кічкаровського прибув 17 жовтня. Проте тут козаків наздогнав новий гонець з іншим наказом – не гаючи часу розпочати переслідування калмиків униз за течією. Пройшовши безводними сизранськими степами й не зустрівши супротивника, лубенці отримали чергове розпорядження – рухатися на Пензу, де калмики нібито розоряли околиці. Прийшовши на місце, Л.І.Кічкаровський зв'язався з пензенськими воєводами, що стояли у с.Конделеве – Ф.С.Дубасовим та Й.І.Фатуєвим, однак ті повідомили, що їм про калмиків нічого невідомо. Питання про калмицькі набіги на пензенську округу вимагає спеціального роз'яснення. Відомо, що цей народ зберіг лояльність Москві, узявши участь у придушенні повстання башкирів¹⁵. Однак це не рятувало від набігів дрібних калмицьких загонів. Так, у січні 1708 р. М.А.Кудрявцев писав князеві О.Д.Меншикову, що «калмыцкие владельцы» Чемет і Монкотемір передали його посланцям полон, захоплений калмиками восени минулого року «под Танбовым и под Пензою и в других местах»¹⁶. Таким чином, чутки про появу калмиків у районі Пензи не були безпідставними.

Після виснажливих багатоденних переходів Л.І.Кічкаровський вирішив дати в Пензі своїм людям відпочинок. Стольник О.О.Юшков, котрий супроводжував лубенців, не повідомивши пензенських воєвод, послав у місто «квартир'єрів» – піддячого, що перебував при ньому, і дві сотні козаків. Таке «самовольство» не сподобалося Ф.С.Дубасову та Й.І.Фатуєву, котрі не лише відмовилися надати загонові двори для постою без відповідного указу казанського воєводи, але й наказали чувашам, мордві й татарам видворити з міста українців. У холодну осінню ніч козакам довелося розташовуватися на ночівлю просто неба, не отримавши ані провіанту, ані корму для коней. Особливо обурило лубенців те, що воєводські люди викинули на вулицю їхні корогви з православними хрестами. Коли наступного дня «квартир'єри» повідомили про те, що з ними сталося, решті загону, козаки захвилювалися. Частина їх утекла, а інші, прийшовши до О.О.Юшкова, повідомили йому про свій намір оскаржити дії пензенських воєвод та вирушити з цією метою в Москву, до царя. Попри те, що переляканий О.О.Юшков не підтримав козаків, Ф.С.Дубасов та Й.І.Фатуєв, очевидно збагнувши, що «перестаралися», спробували залагодити справу миром, тим більше, якраз надійшла звістка

про появу в Пензенському повіті калмиків. Двори для постою козакам зрештою надали, однак обіцяні припаси (по возу сіна та хлібині на людину) так і не видали (на думку Л.І.Кічкаровського, це було зроблено за намовою воевод). Щоби прогодуватися, лубенцям тоді довелося навіть продавати свій одяг, мушкети й курінні казани.

Послані наказним полковником на р.Хопер для пошуку калмиків 200 козаків укотре супротивника не виявили. Водночас Л.І.Кічкаровський написав М.А.Кудрявцеву, просячи того про видачу козакам грошового і хлібного жалування, а також дозволу на короткий перепочинок. Однак замість цього з Казані продовжували надходити розпорядження знову йти через Самару на Заволжя. Ці укази стали останньою краплею – терпець лубенцям урвався. Попередньо змовившись, таємно від власного полковника, 900 козаків на чолі з лубенським хорунжим Степаном Лозовенським¹⁷ уночі покинули Пензу, вирушивши в невідомому напрямку. Таким чином, розпорядження видати запорожцям провізію та гроші, що невдовзі надійшло з Казані, спізнилося. 18 грудня 1707 р. (у листі Л.І.Кічкаровського до І.С.Мазепи зазначене 8 грудня, але, вочевидь, це помилка) наказний полковник із трьомастами козаків, що залишилися при ньому, зібрався вирушити з Пензи на Казань. У своєму посланні до гетьмана він нарікав на важкі умови служби й безглузді розпорядження воевод, через що козацький загін абсолютно безрезультатно здійснював виснажливі багатокілометрові переходи, натякаючи, щоби І.С.Мазепа відкликав їх в Україну (див. док. №1).

Після відходу більшої частини загону з царської служби, пензенські воеводи, найімовірніше за допомоги Л.І.Кічкаровського, склали розпис утікачів, який, очевидно, через Розряд (у вигляді царської грамоти) було вислано І.С.Мазепі. Гетьман отримав документ у грудні та негайно відписав лубенському полковникові Дмитрові Зеленському, вимагаючи розшукати й покарати втікачів. Однак козаки, що наживали п'ятами з-під Пензи, уповні усвідомлювали, що на них чекає при поверненні додому, тож більшість їх подалися на Дон, Запоріжжя, у слободи Правобережної України. Проте не виключено, що гетьман навмисно доповідав про це царському урядові, щоби виправдати власне небажання провадити активний пошук дезертирів із загону Л.І.Кічкаровського. Одержавши його лист, І.С.Мазепа повторив свої розпорядження стосовно пошуку втікачів. У листі цареві він повідомляв, що декого з них усе ж удалося затримати – їх кинули до в'язниці (див. док. №2). Гетьманське послання (разом із копією листа Л.І.Кічкаровського) у ставку Петра І гонець доставив 20 січня 1708 р.¹⁸ На основі цих матеріалів 26 січня було складено «пам'ять» у Розрядний приказ, де коротко викладався зміст згаданих вище документів¹⁹.

Наприкінці грудня 1707 р. – на початку січня 1708 р. рештки загону Л.І.Кічкаровського прибули в Казань. 3 січня місцевий воевода М.А.Кудрявцев доповідав О.Д.Меншикову, що хоча «черкас» залишилося лише 300 осіб, а решта розбіглися, але «те (запорожці – *К.К.*) служить начинают, а воры башкирцы к воровству умножаются». У зв'язку з цим казанський воевода просив «прислать в помощь к нам в отпор таким ворах ратных людей русских и черкас сколько можно, а малыми людьми с ними не управитца»²⁰. Того ж місяця до Казані з військом прибув П.І.Хованський, який, очистивши від повстанців округу, у березні вступив із ними у переговори. Пішовши на ряд поступок башкирам, йому вдалося добитися припинення повстання. «У липні 1708 р. в Башкирії наступив спокій», – констатував дослідник цієї проблеми І.Г.Акманов²¹. Однак ще з квітня тривала активна боротьба з булавинцями, котрі, з'явившись у «Пензенских краях» і «прибрав тутошних жи-

телей к своему воровству», розорили пензенський «пригородок» Мокшанськ. Повстанці «мучительски убили» місцевого управителя-піддячого, заволоділи запасами пороху, гарматами й грошима, а потім, розоривши околиці, вирушили на Хопер. Дізнавшись про це, П.І.Хованський вислав до Пензи загін із 900 осіб, у складі котрого були «гетманского войска черкас 300 человек». Повідомляючи про це Петру І, М.А.Кудрявцев додавав: «И ниже, государь, сии прочны и годны черкаса: чаем, что уйдут, потому что на полпути от своих городов будут, и прошлого году ушло их 700 человек. А в других ниже чаем какие крепости»²².

В опублікованих донесеннях П.І.Хованського, який, за його власними словами, «утвердя башкирское дело куранным шертованием», вирушив на Нижній Дон для придушення вогнищ булавинського повстання, ніде не згадано про участь у цих діях лубенських козаків²³. Можливо, після впокорення башкирів їх було відпущено в Україну. Не виключено також, що князь не вважав за потрібне згадувати про дії невеликого козацького загону.

Усе ж ще на початку серпня 1708 р. гетьман І.С.Мазепа відзначав, що «часть полку Лубенского в Казани»²⁴, тобто в Україну вони на той час не повернулися. Того ж місяця він просив царя про дозвіл відкликати рештки загону з Поволжя. Про це свідчить чернетка листа Г.І.Головкіна до І.С.Мазепи, в якому йшлося, що «о части полку Лубенского в Казани обретающегося» послано царський указ, «что естли оный тамо им (місцевим воєводам – К.К.) не потребен, чтоб отпустить к вашему сиятельству»²⁵.

У грудні 1708 р. М.А.Кудрявцев, передбачаючи новий спалах башкирського повстанського руху, просив царя надіслати в Казань до літа наступного року «из гетманского войска полка два или сколько ваше царское величество повелит казаков. [...] И хорошо б зело, когда б они между собою были развратны», – додавав він, очевидно будучи впевненим, що це допоможе уникнути нарікань на умови служби й унеможливить утечі українських козаків. Натомість казанський воєвода пропонував направити на службу в Київ яїцьких козаків²⁶.

Поза тим, можемо стверджувати, що на початок 1709 р. Л.І.Кічкаровський і вірні йому лубенці повернулися в Україну. Про це свідчить жалувана грамота на село Мокіївку, видана колишньому наказному полковникові 7 червня 1709 р. гетьманом І.І.Скоропадським. У документі, серед іншого, відзначалося, що маєтність цю пожалувано «респектуючи [...] на давние признатие войсковые заслуги пана Леонтия Кичкаровского, знатного товарища войскового, в тых военных случаях не меньше праце ронившого, яко и тепер на той же службе монаршой застающего взглядом оных прислуг»²⁷. Припускаємо, що село Л.І.Кічкаровський міг одержати саме за «казанську службу». Слід також наголосити – пожалування свідчило про те, що він не підтримував антиросійського виступу гетьмана І.С.Мазепи, хоча приводів для незадоволення царським урядом у колишнього лубенського наказного полковника, як видається, могло бути чимало.

«Казанська служба» не стала найважливішим епізодом серед тих походів, в яких довелося взяти участь українським козакам протягом 1707–1708 рр., однак вислання загону Л.І.Кічкаровського в далеке Поволжя, безперечно, сприяло зростанню незадоволення козацтва політикою московського уряду.

У серпні 1708 р. у зв'язку з наближенням шведів, за царським указом, гетьман І.С.Мазепа вислав у район Пропойська, на з'єднання з російським

генералом М.Ю.Іфлантом, загін козаків, до складу котрого входили й лубенці²⁸. У подальшому напрям походу було відкореговано в бік Стародуба, куди особисто мав виступити гетьман із додатковими військами²⁹. При цьому частину козаків Лубенського, а також Ніжинського й Переяславського полків він вислав під Стародуб як авангард³⁰. За повідомленням військового канцеляриста Данила Болбота, котрий доставив у Погар Г.І.Головкіну листи І.С.Мазепи, на 15 жовтня 1708 р. «при боку его милости пана гетмана» перебували «полк Прилуцкий, Миргородский, Лубенский, полки компанейские Кгалаганов, Андреяшов, пехотные Чечелев, Покотилов, Денисов и Максимов», тоді, як полки «Стародубовский, Переяславский и Нежинский, а особливо две компании Федкова и Танского» – у Стародубі³¹. Сам гетьман оцінював чисельність військ, які перебували при ньому, у 12 тис. осіб³².

Однак 16 жовтня 1708 р., коли головне козацьке військо рухалося у бік Стародуба, лубенський, миргородський і прилуцький полковники з-під Борзни звернулися до гетьмана з проханням не посилати козаків за Десну. Дмитро Зеленський, Данило Апостол і Дмитро Горленко підкреслювали – військо ремствує, одержавши відомості про те, що козаків, яких уже раніше було вислано під Стародуб, одних, «выпрацовавшы работою, в фортецы запроважено», а інших «немалое чысло на приватные войсковым людем необыкные послуги порозбирано». Однак найбільше замішання серед козаків викликали повідомлення втікачів зі Стародубщини, котрі «худоб и жилищ своих чрез спаление и руину познавши, з самими тылко душами» втекли в міста на лівому березі Десни. «Зайшло нам со всех полков пры нас знайдуячыхся товарыство з старшыною полковою и сотниками болшым гуртом, нежели в Салтыковой Девице (містечко неподалік від Чернігова вгору по Десні – *К.К.*) пред окна станции велможности вашей прыходило», – ішлося в листі. Козаки «целое пры упоре ставши, просили, абы не было им указу велможности вашей ити за Десну, бо обавляются, абы и в полках по сем боку Десны таковое ж, як в Стародубщине (сохрани Боже) не стало чрез спаление разорение». Наприкінці полковники просили гетьмана прибути в табір «своею особою», щоби запобігти можливому безладу³³. Повідомляючи про це Г.І.Головкіну, І.С.Мазепа (на цей час він уже одержав указ іти до Новгород-Сіверського) нарікав, що, прибувши в Борзну, йому так і не вдалося змусити козаків продовжити похід. Ба більше, вони подали йому письмові «суплики» й «противными словами от того походу за Десну отрицалися»³⁴.

У трьох козацьких чолобитних справді були посилення на попереднє усне звернення до гетьмана. Козаки просили скасувати виправу за Десну, особливо згадуючи про нечисленність полків (адже багатьох розіслано в інші місця), а також висловлюючи незадоволення з приводу щорічних обтяжливих походів. Вони нагадували про свої попередні заслуги на царській службі – участь в облозі Азова, боях у Прибалтиці тощо, натомість «великоросійські служивии люде» називали їх зрадниками. Крім того, збурення викликали вісті втікачів зі Стародубського полку, котрі повідомляли про насильства й грабежі, що їх чинили там російські війська. Відтак козаки заявляли про небажання віддалятися від своїх домівок (див. док. №3)³⁵.

Утім, за словами Пилипа Орлика, гетьман сам посилав його до відомих своєю прошиведською орієнтацією лубенського, миргородського та прилуцького полковників, питаючи їхньої думки щодо царського указу про рух на Стародуб для з'єднання з військами генерала М.Ю.Іфланта (і, отже, заздалегідь знаючи, якою саме вона буде). Дмитро Зеленський, Данило Апостол і Дмитро Горленко, як і очікувалося, виступили проти походу за Десну та висловилися за те, щоби звернутися до Карла XII з пропозицією протекції³⁶.

Відтак у цьому випадку доволі проблематично визначити, якою мірою згадані вище чолобитні козаків Лубенського, Прилуцького та Миргородського полків були результатом спалаху стихійного незадоволення, а наскільки – інспіровані полковниками у відповідь на прозорі натяки І.С.Мазепа. Останнє, утім, не заперечує того факту, що приводів для незадоволення в козаків було предостатньо.

Так чи інакше, похід за Десну був скасований не тільки з огляду на незадоволення козаків, але й через те, що гетьман постійно нарікав на серйозне погіршення стану свого здоров'я. І.С.Мазепа отримав указ розташуватися «в пристойных местах, не переходя Десны для бережения Украины от шатостей с обозом и з тяжелым войском», а «лехкое» військо з наказним гетьманом на чолі послати «меж Стародуб и Чернигов для промыслу над неприятелем». Коли цей указ було оголошено у Борзні генеральній старшині й козакам, «зело благодарны и радостны все стали и уже усмирилося то роптание и мятеж». Однак І.С.Мазепа на цьому не заспокоївся й звернувся до російського командування з проханням дозволити йому розпустити по домівках городове козацтво, залишивши при собі «токмо полковников с старшиною полковою и з сотниками по несколку сот ис каждого полку надежных людей [...], понеже многолюдствие опасно держать на обозе», адже може спалахнути бунт. За відсутності полковників і сотників заворушення можуть відбутися і в городових полках, уважав гетьман, нагадавши начальникові Посольського приказу Г.І.Головкіну, що втікачі з-під Стародуба поширюють вісті, ніби від шведів немає жодної шкоди, натомість російська армія грабує й розоряє місцевих мешканців³⁷.

Від початку жовтня 1708 р. І.С.Мазепа особливо наголошував на посиленні народних виступів у Гетьманщині. За його словами, загони бунтівників найбільш активно діяли в Миргородському, Переяславському, Полтавському, Гадяцькому, Лубенському та Прилуцькому полках. Як приклад, гетьман наводив Лубни, де «гультяи» розгромили корчму, убивши орендаря та ктитора. Можливо, це свідчить, що на Лубенщині заворушення були найбільш масовими. Саме туди (а також на Полтавщину й Гадяччину) гетьман навіть хотів послати компанійців «для поскромления начинающей там своеволи гултяйской»³⁸. Дещо згодом І.С.Мазепа повідомляв Г.І.Головкіну, що «ко искоренению ложных и плевосеятельных повестей о разгромлении войск великороссийских и малороссийских, от непостоянных беглецов разголошенных», у Гадяцький, Лубенський і Полтавський полки він відправив трьох полонених шведів, надісланих йому стародубським полковником, а також універсали, в яких населенню оголошувалося, «что тые повести все ложные и что войска великороссийские и малороссийские застаючи слава Богу все в целости и добром состоянии, прийшли уже в полк Стародубский для защищения Украины от неприятеля, где над ним поиск чинят з великим войск его уроном и разорением». Шведські бранці мали служити наочним підтвердженням цієї інформації. Крім того, в універсалах йшлося, що «кто тылко хочет добычи, всяк ишол под войска неприятельские и от них себе там своими обыклыми промыслами искал, а что хто получит, тое ни от кого не будет отбиратца». І.С.Мазепа, за його словами, зробив це, «чтоб гултяи унялися от бунтов и своеволи и обратилися на неприятельскую добычу»³⁹. Нарешті, висловлюючи міркування стосовно дислокації військ воеводи С.П.Неплюєва, гетьман І.С.Мазепа пропонував розташувати їх не в Ніжині, як цього прагнуло російське командування, а «или в Каменном против полков Гадяцкого, Полтавского и Миргородского, или в Тернах на рубежу полку Лубенского, не в далеком и от тех полков помянутых разстоянии,

где наипаче опасатца надобно внутреннего смятения, которое и тепер отчасти там начинается»⁴⁰.

В.А.Артамонов слушно зазначає, що якщо масштаби народних заворушень гетьман і міг перебільшити⁴¹, то Лубенський полк, як один із центрів активності «гульたいства», у донесеннях фігурує вочевидь не випадково. Місцевий полковник Дмитро Зеленський був одним із найближчих соратників І.С.Мазепи, котрому завдячував своїм вивіщенням⁴². За словами Пилипа Орлика, він став найбільш послідовним прихильником переходу українського козацтва на бік Карла XII⁴³. Крім того, частину лубенців (як і прилучан та миргородців) гетьман залишив для захисту Батурина, а іншу планував привести до шведів⁴⁴.

Важкий похід лубенських козаків у Поволжя, безперечно, повинен був сприяти (і в результаті таки посприяти) наростанню в їх середовищі соціального незадоволення (у тому числі старшиною й гетьманом) та антиросійських настроїв. Тому, мабуть, виконання одного з найскладніших царських розпоряджень І.С.Мазепа доручив лубенським козакам, чий полковник входив у коло його довірених осіб, проігнорувавши пораду Г.І.Головкіна послати в Поволжя тих, у безумовній вірності кого був сумнів. Таким чином, І.С.Мазепа переслідував дві мети – дбав про зміцнення свого становища в Україні, що проявлялося у прагненні не дратувати менш лояльні гетьманові полки та старшину, і водночас докладав зусиль, щоби царський наказ про похід у Поволжя було виконано. Тут слід зауважити, що вибір козаків для цієї виправи був доволі обмеженим, оскільки багато полків і так уже перебувало у різноманітних «посылках».

Незадоволення лубенців волзьким походом цілком могло додати І.С.Мазепі впевненості, що вони виконають відведену їм роль при переході гетьмана на шведський бік. Водночас слід пам'ятати, що напередодні втечі до табору Карла XII І.С.Мазепа взагалі демонстрував прагнення позбутися частини козацьких військ, намагаючись зіпертися радше на старшину. Якщо справжні наміри гетьмана насправді були такими, то виходить, що основній масі козацтва він не довіряв, використовуючи лише (і то за крайньої потреби) найбільш довірених полковників та їхні полки (у тому числі Лубенський).

Залучення українських козаків до далеких походів, участь їх у війні зі Швецією не було якимось винятковим явищем стосовно населення автономних і напівавтономних утворень, що на початок XVIII ст. входили до складу Росії. Подібним чином царський уряд використовував, наприклад, донських козаків і калмиків, яких залучали в тому числі й для придушення антиурядових виступів. Це було одним із проявів наростаючої централізаторської тенденції, що супроводжувалася ломкою й уніфікацією традиційних владних і громадських інститутів залежних від московського царя народів та політичних утворень, залученням їх до загальнодержавних політико-економічних процесів.

Нижче публікуються листи наказного лубенського полковника Л.І.Кічаровського до гетьмана І.С.Мазепи (від 17 грудня 1707 р.), гетьмана І.С.Мазепи до царя Петра I (від 10 січня 1708 р.) і чолобитна козаків Лубенського полку до гетьмана І.С.Мазепи (не пізніше 16 жовтня 1708 р.). Публікацію здійснено відповідно до «Правил издания исторических документов» (Москва, 1990 р.).

№1

Лист наказного лубенского полковника Л.І.Кічкаровського до гетьмана І.С.Мазепи (17 грудня 1707 р.)

[арк.14] Ясневельможный милостивый господине гетмане, зело нам премилостивийший господине и великий благодетелю.

По указу великого государя, царя и великого князя Петра Алексеевича, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержца, и повелением вельможности вашей и милостию господина нашего милостивого и великого благодетеля пошедши мне из под Ромна августа 20 числа, на службу монаршескую с товариством полку Лубенского, тысячью и двусотным числом з господином стольником Алексеем [арк.14 зв.] Александровичем Юшковым в Казань, и того времени описався до вельможности вашей и роспись написанную товариства посланными отослав, за помощью Божию до назначенного места спешили путь: на Сумы город, на Краснополье⁴⁵, на Карпов⁴⁶, на Старый Оскол, на Яндроловое⁴⁷, и до Дону вышше Воронежа в дву милях перевозилися сентября 14, а оттоль за Доном на Бел Колодезь и на заводы тертинные, где пилы сами водою режут дерево⁴⁸, на Романов⁴⁹ и на другие заводы, где пушки железные, гранаты, ядра льют⁵⁰, паки оттуду на Соколско⁵¹, даже до Козлова⁵², и на Белско⁵³, на Чолновое⁵⁴, на Лисие Горы⁵⁵, и дошли до Тамбова. А когда перешли мы Тамбов, его милость господин комендант Никита Андреевич⁵⁶ Кудрявцов, и комисары казанские прислали от себя гонца [арк.15] нарочного Василья Васильева сына Палчикова, чтоб мы отвратили ити в Казань, да шли в право на Пензу, а с Пезны островом меж Волгою даже до Самари, ради той причины, что нам неприятели подлинно сказали идут, башкирцы, кубанцы и калмыки войною разоряти Самари. И мы оттоль по указам их милостей спеша из Тамбова, водили нас проводники кривыми дорогами, то на полдень, то на полночь, на запад, то на восток, и на силу довели нас в город Пензу, и там по милости государской дано нам провианту на товарыща по полуосмине сухарей. И то взяв благодарно, днем и ночью непроходимыми рощами, баяракими глубокими, степями безводно и бездровно, наго, голо, босо, и коней много покинув, трудно и странно и плачливо в то место Волги до Самари [арк.15 зв.] сверх перевозу в дву верстах под селом Новинками⁵⁷ октября 17 числа дошед, стали мы, где имели и провиант дати, а потом и не дали. А сколь скоро толко стали, того ж дня от господина воеводы с той стороны Самарии приехав, посланец казанский, подает указ от господ судей казанских, его милости Никиты Андреевича⁵⁸, дабы не стояли ни мало, назад паки в низ Волги за калмыками скоро спешили, и так нам не дав никакой дачи, так самим и конем нашим корму, на третий день не отдохнув ни мало, с великим плачем и воздыханием, назад паки на теж горы, бояраки и непроходимые рощи, покинув много коней, пешо пришли мы до Печерского села⁵⁹, а потом оттоль в низ Волги идучи, со всем [арк.16] полком дошли мы города Сизрани и Кашпорова⁶⁰ степью даже до Петровского⁶¹, за калмыками пути перенимали⁶² и нигде оных не обрели. И подбився под Петровской город, толко 12 верст и послав табор в Петровской, конно все как мочно за объявлением прикащика петровского, что калмыки под Пензою деревни разоряют, помочь давали, паки мы днем и ночью степями, перестерегая пути даже до села Печелейки⁶³ и там уже калмыков не застали, где недалеко и господ воеводы пензинские Федот Степанович Дубасов, Иосиф Иванович Фатув и петровский воевода с полками стояли, также в селе Конделева⁶⁴ за 10 верст от нас. [арк.16 зв.] И мы сотника послали чернеского⁶⁵ из степи в вихорицу великую без писма, толко словесно к их милостям, и они отвещали нам чрез тогож посланного так же словесно, что и мы де о калмыках не знаем. И они господа воеводы оттоль пришли до Пензы, что и мы из Печелейки послали в Петровское по табор, а сами так конно с войском в Пензу намерили путь и там в городе чая отдыху, и указу, яко ж и послав господин столник своего подьячего, неописався к господам воеводам, и сотников двух и с сотнями, чтоб самовольно занимали дворы. Но их милость воеводы пензинские отвещали: «без указу [арк.17] господ судей казанских не розвожу, не буду розводить по дворам; и нет вам тут станцыи и вас тут не потребуем», и приказав воевода з дворов казаков выбивати тем татаром, мордве, чувашам, которые со всего

уезд у Пензы сбито было в город не зная для каких мер, что мы ту ночь без табора⁶⁶ будучи, начевали по улицам в великом холоде и голоде сами и кони наши, а на завтрашний день не только казаков выбивали из дворов, но и хоронгви выкидали на улицу, которые начевали в дворах, самих и коней выбив, мушкеты и знамена с крестами выкидали, что имели стояти на улице в метелицу и вихорицу, дожидаячи, пока табар ис Петровского придет. А когда пришел табар, под город зближась, о раде многое товариство с розных сотен поехав, против обозу собравшись своеволцы, и с великой нужды и немилостивую страсть такую терпя в Пензе городе, что мало отделившись поуходили не зная куды, и в город уже до сотен своих и до хоронгвей не дошли и против ночи незная где без ведома нашего поделися. А на третий день, что докучило зимой холод [арк.17 зв.] и голод в нужде великой самим и коням на снегу по улицам стояти, собравшись все сотники и товариство пришел со мною полковником до столника Юшкова почали говорить ему: «для чего вы так войском и нами трете и мнете и ни во что нас ставите», объявляли, что мы подлинно идем все сполна к Москве до столицы царствующаго града к пресветлейшему и державнейшему великому государю, на самих вас с плачем кровавым бити челом, что негде нам деться, в такую службу зимнюю и голодною смертию нам приходит помирать. И он столник отказал, что и я не могу против таких спорников ничего оным чинити, а вы как себе хотите, то так делайте, а я сам к Москве нейдю. И так войско все осердясь, закричали воплем великим от великого голоду и холоду, поднялися было пойти с плачем к Москве бити челом и милости просити, но воеводы пензенские обослали [арк.18] нас грамоткою в Царине⁶⁷, в тотчас меж посадом забегли, сказывая, что калмыки разоряют деревни на реке Хапре Пензенского уезду. И мы в тотчас с радостью повернувшись паки к воеводою сами приехали и почали говорить: «чего ради нам на дворах не велите и не позволяете становитися и корму никакого так же и конем сена не даете, и казаков с дворов с конми и с знаменами выбиваете?». Но оные господа воеводы знатно уstraшилися, что мы было из города пошли к Москве бити челом и будто велели войску дворы развести, однако ж будто постановили по дворах и обещали было дать по возу сена и по хлебу на казака. А тут вслед пославши ходоков и денщиков в тай заказали, что б ничего не давали, как и не дали, что бедные казаки сами себе что смог с себя платье и котлы, а иные и мушкеты продаючи за безценок принуждены бедные с великою нуждою себя и коней кормить, замешивая по прогокам⁶⁸ з житною соломою, и что и я, полковник наказный, зжалевся им же послав з двести товариства на реку Хапер, где было потревожили калмыками, но и то не обрелось нигде по деревнях никакого разорения ни от кого и не было калмыков. [арк.18 зв.] А видя я таковую притужность полчаном, посылал я с Пензы в Казань до их милостей господ судей казанских, прося милости о денежном и хлебном жалованье, и отдушки для коней и самих на Пензе на неколикое время, того ради, что беспрепятно из домов вышел, нигде остановки не имели и не отдухали, не только недели и трех ден, ни самим и коням отдыху не было. А еще их милость господа судьи казанские засылали своими писмами и повелениями такими, что бы нам с Пензы в сие бесподорожие итти паки на Самарь в непогоду великую за Волгу и дикими степями безлюдством по Закамскою чертою⁶⁹ некакою на Куликово поле в село Каракулино⁷⁰. И наше войско, послыша такой далекий путь другой к походу, нашим недостатком без отдышки и без всякого корму и потехи, согласившись советом тайным из города Пензы без ведома и без доклада нашего, ночью мене только самого с куремен и з сотниками и где какие атаманы при нас будучие оставивши, все поуходили много их, а которые были, паки намерились туда ж за теми в побег, х которым я приставил было сторожу, однако ж оные своеволцы осердясь сами своих караульщиков, а иманно сотника лохвितцкого и иное товариство с ним будучее на карауле, много их побили копыями, ямурлуки⁷¹ попроколывали и страждав⁷² побежали, [арк.19] а иманно Степан лубенский хорунжий Лозовенский полковый, будучи тот самым вожем, оным всем беглецам поводом был. И так нас оставили с сотниками из тысячи двусотного числа, при мне человек с триста, а з девятьсот ушли, безбожнии. А когда возвратилися наши посланные из Казани с ответом от господина коменданта и комиссаров з грамотным указом с таковым, чтоб нам выдали господа воеводы пензенские по полуосмине запаса муки ржаной и по четверику сухарей, и по полуполтине денег

на казака рядового, а по рублю на сотников, и велят нам подлинно и безотговорно без всякого медления в Казань наскоро ити, а из Казани и далее за шесть сот верст в тож Каракулино село сего зимнего пути, хотя з горестию великою нам чинится, наменяют подлинно, а того их милость не знали еще, что войско меня, [арк.19 зв.] усоветовав тайно, збежали, толко вышепомянутое число трисотное осталось, с которыми я указ их милостей господина каменданта и комисаров исполняя, хотя и в мале ис Пензы декабря 8⁷³ в Казань пойдем, и где указ великого света государя будет, готовы навсегда служить. Толко ясне велможный милостивый господине, если бы нас от Тамбова не возвращали, и не крутили нами трудными дорогами, то взад, то вперед, то на стороны окресные и несказанные дороги, не толко сего зимнего трудного времени, но еще во время став в Казани, и там бы все сполна будучие службу монаршескую хотя и в Каракулином до сего времени отправили, и наша бы верная служба в честь великому государю, и велможности вашей похвалу бы заслужили, если бы [арк.20] нами так не мутили, вода по всей вселенной государской земли непотребно. О чем все мы скупно осталцы, будучие в малом числе, кровавые слезы проливая, упадаем под стопы ног велможности вашей господина нашего милостивого, отческого на нас призрения, не осироти жен и детей наших и не попусти нас в конец погибнути, ни мало бы нас ис Казани малолюдством, в глубочайшие далекие край не посылали. О том приложите свое отческое печаловитое милосердие да не погибнем люте за что мы все купно повинемся, служа верностию нашею всеусердно, его царскому превысочайшему монаршескому престолу, и велможности вашей со вздыханием сердечным, желая много летствия и щасливого при благополучии пребывания, должнии [арк.20 зв.] пребываем, слезно господа Бога на всяк час раболепно блажити, купно с сотниками и со всем товариством пад до ног велможности вашей господину нашему милостивому, яко надзирателю малороссийскому вторицею и третицею призрения отческого, ноги слезами омочив, кроваво упадаем и обо всем наставления вашего господского, и ответу милосердного хотя чрез сих же посланных наших, или в чем воля велможности вашей справить, покорно просим и пребываем всегда.

Ясневелможности вашей премилостивейшему господину и великому милосердному отцу и благодетелю всех благ временных и вечных желатели и наипокорнейшие слуги и подножие, Леонтий Иванович Нискировский⁷⁴, над выборным товариством наказный полковник лубенский купно с сотниками и с товариством кланяемся;

Дан с Пензы декабря 17 1707 году⁷⁵

№2

Лист гетьмана І.С.Мазепи до царя Петра І (10 січня 1708 р.)

[арк.12] Иван Мазепа, гетман и кавалер с войском вашего царского пресветлого величества запорожским, пад до лица земли, пред пресветлым вашим царским величества престолом у стопы ног монаршеских, смиренно челом бую. В прошлых месяца декабря числех получил я, препочтенную вашу великого государя вашего царского пресветлого величества грамоту с росписью беглых с службы вашей монаршеской regimentу моего полку Лубенского казаков, которых я с наказным полковником по указу вас великого государя вашего царского пресветлого величества на службу вашу монаршескую в Казань послал, а они, не хотя постоянно вам великому государю [арк.12 зв.] вашему царскому пресветлому величеству служить, своевольно бежали с той вашего царского пресветлого величества службы. Яко убо я сам по должности моего уряду верно и радительно вам великому государю служу, так всеусердно желаю, дабы и все войско вашего царского пресветлого величества запорожское моего regimentу на ваших великого государя службах всегда постоянно пребывало и до крове стояло. Как скоро восприял ту препочтенную вашего царского пресветлого величества о помянутых полку Лубенского беглецах грамоту с росписью, так тогож

часу писал к полковнику лубенскому, приказывая ему грозно, дабы конечно старался тех всех бунтовщиков и беглецов, когда появятся в дома свои имать, и самих приводцов до того бегства в кайдалы заковав, в Батурин прислать, которых без всякого пощадения велю на смерть казнить, а беглецом⁷⁶ по правам воинским наказание чинить. Такое убо мое повеление полковник лубенский [арк.13] исполняя, когда в полку своем о тех беглецах розыск чинил, тогда их в лицах мало кого явилось, но чуть мало не все врознь розбежались, и иные на Дон, иные на Запорожье, а иные на ту сторону Днепра в слободы, опасаяся за свое преступление нещадной казни. А на сих днях, какой писал ко мне лист с Пензы наказной полковник над таварыством на вашу великого государя службу в Казань от мене посланной, тот я при сем моем листе в Приказ Малыя Росии для ведомо вам великому государю посылаю, подаю до премудраго и благоразумного вашего царского пресветлого величества рассмотрения и разсуждения⁷⁷, по котором листу полученном тогож часу повторне к полковнику лубенскому писал и жестоко приказывал, чтоб самого приводца до явственнаго бунту, когда с товариством своим появится, сковав, присылал сюда в Батурин, а товариство его единомысленное до крепкого вязения тюремного отдал. О сем вам великому государю [арк.13 зв.] донесши, самого себе вручаю наивсегда премилосердной вашего царского пресветлого величества благостыне.

Писан в Батурине генваря 10 1708 году.

Вашего царского пресветлого величества верный подданный и слуга наинижайший Иван Мазепа гетман и кавалер вашего царского пресветлого величества Войска Запорожского.

№3

Чолобитна козаків Лубенського полку до гетьмана І.С.Мазепи (не пізніше 16 жовтня 1708 р.)

[арк.224] Ясне велможний мосць пане гетмане, нам велце милостивий пане и великий добродееу

Яко перед сим в Салтиковой Девици за щасливе Божию помощию уварованним пресветлейшому Монарсе нашему Его Царскому Пресветлому Величеству над неприятелями звитязством под час одправована триумфу билисмо чолом велможности вашей словесно отческого милосердия просячи, абысмо от намеренного за Десну походу были уволенни; так тепер поневаж нас остатняя до того принаглает потреба, покорне упадаючи до стопи ног велможности вашей сущплекуем: соизволь велможний милостивий пане общим своим ку нам милосердием нас от того походу отвратити: кгдаж целе его не можем отправить для тих причин: же войска наши козацкие то частми, то целыми полками разделенни и от рейменту велможности вашей по границе и по сторонам отдаленни зостають. Мы тепер в малом барзо числе знайдемся, а и так некого болше, тилко жони и дети самие в домах оставилисмо. До того за щолетними частими войсковими походами так обнищалисмо, же наибольшей з нас обпешалии, голии, босии и нечего отнюд не меючи, и тут не можем за досит услужити, не жебы за границу отити от Отчизни нашей. А так явное зо всех сторон видим небезпеченство от наступления неприятелского, а особливе яко нам товариство полков Нежинского, Переяславского и нашего Лубенского от нужд на службе там в Стародубщине оным бывающих поуходивши такие беди там быти оголосили, же едних казаков в фортецу невиходимо запроважено, инних для⁷⁸ приватних услуг необыклих в полки розобрано, а инних долегливостей, которые на той службе будучи товариство поносит и в сущплеце тут не виражаем: тое однак велможности вашей пану нашему милостивому жалосне прекладаем и за найбільшую тяжест и болезнь сердечную себе бытии узнаем [арк.224 зв.], же деди и отци наши от самой Чигиринщини на турецких войнах и мы на Азовских, Казикерменских, и на Шведских по Инфлянтах, Курляндиях, по Полских и Литовских сторонах верне служащи, много за честь Монаршу Его Царского Пресветлого Величества козацкой крве проливали, головы положили, и вперед до згону жития нашего зичливе верне щире не щадячи

здоровя своего служить должны зостаем. Еднак же яко от стародубских полчан в наши города избеглих и наших там в Стародубщине на службе зостающих полчан уведомленни зостаем, якож и самы тут чого от веку не бывало, поносим тое ж: же служивии люде великороссийские где колвек чи по базарах, чи в посиденях, чи в якой лучится компаней нас казаков так верне Прествелоу Монарсе Его Царскому Престветлому Величеству служивших и служащих зменниками называют и горшей нас митят, ганблят и безчестят. Тые ж знову збеглце полку Стародубского явне всем оголосили: многие з них то запаленем домов, то рабованем худоб их в полку том починением и чинитися допускающим до такой приишли нищети, же которые и добре мелися, тепер нечого не меют. Теди и мы, жони самие и дети в домах зоставившие, когда пойдем туда за Десну, чого болшей сподеватися меем? Если не явного, от чого нас Бог да сохранит, неприятельского небезпеченства, и если не таковых же нужд вышней спецефекованных там зостающим козакам бывающих! А в домах без бытности нашей тоей, як и в Стародубщине руини! Повторе прето упадаючи до стопи ног велможности вашей рабско просим, абысмо по отческой ласце и милосердию велможности вашей от своей Украины за Десну не были удаленни: тут в Отчизне як сил наших ставатимет по премошнейшому указу отпор неприятеливи давати и за монархи своего Его Царского Престветлого Величества достоинство умирати повинни будем. О которую милость рейментарскую по трете и по десяте просячи [арк.225] до конца жития нашего о многолетствии и добром велможности вашей здоровью Господа Бога благати долженствуем.

Велможности вашей пана нашего велце милостивого найнижние слуги и подножки старшее и меньшее товариство и вся чернь полку Лубенского

*Российский государственный архив древних актов.
– Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.3.*

¹ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. – 1862. – №10 [отд. IX]. – С.7–8.

² Костомаров Н.И. Мазепа // *Его же*. Исторические монографии и исследования. – Т.16. – Санкт-Петербург, 1885. – С.316–317.

³ Яворницький Д.И. История запорожских казаков. – Т.3. – К., 1993. – С.363. Д.И.Яворницький повністю наводить текст листа на основі оригіналу, виявленого ним у Московському архіві міністерства іноземних справ (див.: Там же. – С.473). Нещодавно український дослідник О.Г.Сокирко також процитував фрагмент цього документа, пославшись на Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (і не згадавши про публікацію Д.И.Яворницького) – тобто, очевидно, скориставшись копією, свого часу переданою в Київ із Москви (див.: Сокирко О. Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепи 1708 р. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. – К., 2008. – С.90, 92).

⁴ Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. – Москва, 1990. – С.107–108, 133–134.

⁵ Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. ... – С.198, 200–201; Опарина Т.Н. Иноземцы в России XVI–XVII вв. Очерки исторической биографии и генеалогии. – Москва, 2007. – С.242–244, 251–255.

⁶ Лебедев В.И. Башкирское восстание 1705–1711 гг. // Исторические записки. – Т.1. – Москва, 1937; Акманов И.Г. Башкирское восстание 1704–1711 гг. // Сборник научных работ аспирантов исторического факультета МГУ. – Москва, 1963.

⁷ Лебедев В.И. Башкирское восстание... – С.90–91.

⁸ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.124. – Оп.1 (1707 г.). – Д.2. – Л.21–22.

⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого (далі – ПБІПВ). – Т.5. – Санкт-Петербург, 1907. – С.98.

¹⁰ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1707 г.). – Д.3. – Л.1 об.

¹¹ Костомаров Н.И. Мазепа. – С.410. – Примечание 1 (Письмо Мазепы от 16 августа 1708 г.).

¹² Лазаревский А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. //

Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.11. – К., 1896. – Отд.2. – С.75.

¹³ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – Т.4. – К., 1931. – С.14, 16, 26, 44–45, 94–96.

¹⁴ За це і наступні уточнення автор щиро вдячний пензенському краєзнавцеві М.С.Полубоярову, який на своєму веб-сайті (www.suslonu.ru) розмістив обширний матеріал з історії Пензенського краю.

¹⁵ Лебедев В.И. Башкирское восстание... – С.95, 97.

¹⁶ Крестьянские и национальные движения накануне образования Российской империи. Булавинское восстание (1707–1708 гг.) // Труды Историко-археографического института Академии наук СССР. – Т.12 (далі – Булавинское восстание). – Москва, 1935. – С.404.

¹⁷ У переліку хорунжих Лубенського полку, що його наводить знавець малоросійської старовини О.М.Лазаревський, він не значиться. Утім, досі взагалі було невідомо, хто обіймав цей уряд у 1703–1715 рр. (див.: Лазаревский А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины... – С.76).

¹⁸ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.3. – Л.12. Лист привіз гетьманський посланець Юрій Валмус.

¹⁹ Там же. – Ф.210. – Оп.8 (Разрядные вязки. Вязка 46). – Д.82. – Л.52–55. Із виявлення цього документа й розпочалося моє зацікавлення історією козаків, посланих у Поволжя для боротьби з повсталими башкирами. Про нього (на основі опису) згадував також В.І.Лебедев (див.: Лебедев В.И. Булавинское восстание. – Москва, 1967. – С.18).

²⁰ Булавинское восстание. – С.403. Див. також: Лебедев В.И. Башкирское восстание... – С.91.

²¹ Акманов И.Г. Башкирское восстание 1704–1711 гг. – С.141–145.

²² ПБІПВ. – Т.7 (январь – июнь 1708). – Вып.1. – Петроград, 1918. – С.620–621.

²³ Булавинское восстание. – С.329–330, 324–325, 410 і далі.

²⁴ И.С.Мазепа – Г.И.Головкіну. 5 августа 1708 г. «З обозу от Русанова» // РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.3 а. – Л.747. «Полку Лубенского большая часть до Казани посланы», – писав український гетьман князю О.Д.Меншикову 5 липня 1708 р. «з обозу» (див.: Георгиевский Г.П. Мазепа и Меншиков // Исторический журнал. – 1940. – №12. – С.77).

²⁵ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.2. – Л.195. Лист гетьманові було відправлено у серпні 1708 р. з Мстиславля.

²⁶ ПБІПВ. – Т.8. – Вып.2. – Москва, 1951. – С.997. Про те ж, за його власним визнанням, М.А.Кудрявцев писав О.Д.Меншикову.

²⁷ Генеральне слідство... – С.94–95.

²⁸ Труды Императорского русского военно-исторического общества. – Т.1: Документы Северной войны. Полтавский период (июль – октябрь 1708 г.). – Санкт-Петербург, 1909. – С.1–2, 54, 77.

²⁹ И.С.Мазепа – Г.И.Головкіну. 6 октября 1708 г. «З обозу от реки Десны» // Полтавская битва 27 июня 1709 года: Док. и мат. (у друку).

³⁰ Костомаров Н.И. Мазепа. – С.414–415.

³¹ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.3 а. – Л.596. Також Данило Болбот свідчив, що полки Галяцький, Київський, Білоцерківський направлені «в Полшу в сукурс Речи Посполитой», «полковник Полтавский и полк компанейский Кожуховского еще з Дону не возвратилися» (посилалися туди для боротьби з повстанцями Кіндрата Булавіна), «в Белой Церкви полк пехотный Бурляев», Чернігівський полк у Чернігові «для фортификации».

³² Там же. – Л.635 об.

³³ Там же. – Д.3. – Л.247–247 об. М.І.Костомаров наводить цей лист без зазначення точної дати, а з авторів названо лише Д.Л.Горленка й Д.П.Апостола (див.: Костомаров Н.И. Мазепа. – С.431. – Прим.1).

³⁴ И.С.Мазепа – Г.И.Головкіну. 19 октября 1708 г. Борзна // Полтавская битва... – С.166–167. Див. також: Костомаров Н.И. Мазепа. – С.420–421.

³⁵ Чолобитні Миргородського (РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.3. – Л.223–223 об.) й Прилуцького (Там же. – Л.222–222 об.) полків було складено так само. Див. також: Костомаров Н.И. Мазепа. – С.415–416. Історик наводить фрагмент чолобитної козаків Прилуцького полку та помилково стверджує, що їх гетьманові було подано під Салтиковою Дівицею.

³⁶ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С.22.

³⁷ И.С.Мазепа – Г.И.Головкину. 21 октября 1708 г. Борзна // РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.3 а. – Л.637–638; Постскрипtum к письму И.С.Мазепы – Г.И.Головкину [19 октября 1708 г., Борзна] // Там же. – Л.615; Выписки из писем И.С.Мазепы к Г.И.Головкину от 19 и 21 октября 1708 г. // Там же. – Л.634 об. – 635 об.; *Костомаров Н.И.* Мазепа. – С.424. М.И.Костомаров, очевидно, навів фрагмент листа І.С.Мазепи від 21 жовтня, не згадуючи дати (див.: *Костомаров Н.И.* Мазепа. – С.415. – Прим.2).

³⁸ И.С.Мазепа – Г.И.Головкину. 6 октября 1708 г. «З обозу от реки Десны» // Полтавская битва... – С.144–146.

³⁹ И.С.Мазепа – Г.И.Головкину. Б.д. [окт. 1708], б.м. // РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.3 а. – Л.606.

⁴⁰ И.С.Мазепа – Г.И.Головкину. Постскрипtum к письму [от 19 октября 1708 г., Борзна] // Там же. – Л.615.

⁴¹ *Артамонов В.А.* Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской битвы. – Москва, 2009. – С.365–366.

⁴² *Лазаревский А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины... – С.50–51.

⁴³ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С.20–22.

⁴⁴ *Костомаров Н.И.* Мазепа. – С.433.

⁴⁵ Нині селище міського типу, районний центр Сумської області.

⁴⁶ Карпов – місто, центр ділянки Белгородської засічної лінії, нині не існує, при-міські слободи перетворилися на села Козацьке, Драгунське, Стрілецьке Яковлевського району Белгородської області (Російська Федерація) (див.: *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – С.175–176).

⁴⁷ Нелокалізований топонім.

⁴⁸ Мається на увазі Белоколодськ (до 1663 р. – Білий Колодязь) – центр ділянки Белгородської засічної лінії, був заснований у місці впадіння р.Білий Колодязь у р.Воронеж. Із 1703 р. тут працював крупний лісопильний завод («пильная мельница»). На початку 1760-х рр. занепав. Нині на місці Белоколодська існують села Пади й Крутогір'я Липецького району Липецької області (Російська Федерація) (див.: *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – С.226–227, 242–243; *Загоровский П.В.* Город Белоколодск: историко-географические особенности его возникновения и упадка в XVII–XVIII веках // *Историческая география чернозёмного центра России* (дооктябрьський період). – Воронеж, 1989. – С.75–79).

⁴⁹ Вотчинне місто Белгородської засічної лінії, нині не існує, на його місці розташоване село Леніне Липецького району Липецької області (Російська Федерація) (див.: *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – С.227–229).

⁵⁰ Ідеться про залізобудівний завод, заснований близько 1694 р. на р.Білий Колодязь неподалік від Романова (див.: *Любомиров П.Г.* Очерки по истории русской промышленности. XVII, XVIII и начало XIX века. – Москва, 1947. – С.295–296, 324–325, 517).

⁵¹ Сокольськ – центр ділянки Белгородської засічної лінії, місто, згодом село Сокольське, від 1959 р. у межах Липецька (див.: *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – С.229–231, 242–243).

⁵² Місто, центр ділянки Белгородської засічної лінії, у 1932 р. перейменоване в Мічурінськ, нині районний центр Тамбовської області (Російська Федерація) (див.: Там же. – С.233–237, 242–243).

⁵³ Бельський – «городок» у складі Козловської ділянки Белгородської засічної лінії, на р.Пільний Воронеж, нині не існує. Від бельських слобод походять сучасні села Західна й Східна Старинки (див.: *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – С.237, 243; Тамбовская энциклопедия. – Тамбов, 2004. – С.392).

⁵⁴ Челнове – крайній східний «земляной городок» Козловської ділянки Белгородської засічної лінії, нині с.Челнаво-Покровське Сосновського району Тамбовської області (Російська Федерація) (див.: *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – С.238, 243).

⁵⁵ Село Лісі Гори засноване близько 1647 р., у період будівництва Тамбовської засічної лінії, нині у Тамбовському районі Тамбовської області (Російська Федерація) (див.: Тамбовская энциклопедия... – С.310, 576).

⁵⁶ Помилка, має бути «Алферьевич».

⁵⁷ Нині село Волзького району Самарської області (Російська Федерація).

⁵⁸ Див. прим. 56.

⁵⁹ Нині село Сизранського району Самарської області (Російська Федерація).

⁶⁰ Ідеться про Кашпір – фортифікаційний пункт поблизу Сизрані, збудований у 1680-х рр. для захисту від набігів кримських і ногайських татар. Статус міста мав до кінця першої чверті XVIII ст. Нині село Приволзького району Самарської області (Російська Федерація) (див.: Ульяновская-Симбирская энциклопедия. – Т.1. – Ульяновск, 2000. – С.269).

⁶¹ Нині місто Петровськ, районний центр Саратовської області (Російська Федерація).

⁶² У тексті «перенимал».

⁶³ За версією М.С.Полубоярова, ідеться про село на р.Сосновка (приблизно у 12 км від Петровська), яке було сплюндроване під час набігу «кубанців» у 1711 або 1717 рр. «Пічелей» у перекладі з мордовської мови означає «соснова річка». Нині у цих місцях існує село Сосновка Перша, що виникло, за одними даними, у середині XVIII ст., а, за іншими, між 1721 і 1748 рр.

⁶⁴ У «пам'яті» в Розряд фігурує Кондулове (див.: РГАДА. – Ф.210. – Оп.8 (Разрядные вязки. Вязка 46). – Д.82. – Л.53 об.). За версією М.С.Полубоярова, ідеться про власницьке село, нині – селище Кондоль, адміністративний центр Пензенського району Пензенської області (Російська Федерація), розташоване на відстані понад 40 верст від імовірного місцеположення Пічелейок (див. прим.63). У цьому випадку вказана в листі Л.І.Кічкаровського відстань 10 верст – помилкова.

⁶⁵ У «пам'яті» в Розряд – «Чорнеского» (див.: РГАДА. – Ф.210. – Оп.8 (Разрядные вязки. Вязка 46). – Д.82. – Л.53 об.). Тут – не прізвище, а прикметник, утворений від назви сотні Лубенського полку з центром у містечку Чорнухи.

⁶⁶ У тексті «табор».

⁶⁷ Нелокалізований топонім.

⁶⁸ Значення слова незрозуміле.

⁶⁹ Закамська засічна лінія збудована в 1652–1655 рр. Простягалася від р.Волга вздовж р.Кама до лівої притоки останньої – р.Ік. Протяжність лінії від Білого Яру до Мензелинська становила майже 450 км (див.: Башкирская энциклопедия. – Т.3. – Уфа, 2007. – С.17–18).

⁷⁰ Існує з 1683 р., нині районний центр у Республіці Удмуртія (Російська Федерація) (див.: Удмуртская республика: Энциклопедия. – Ижевск, 2000. – С.391). На початку січня 1708 р. воєвода М.А.Кудрявцев повідомляв князю О.Д.Меншикову, що башкири оточили казанські «пригороды» Сарапул, Каракулине та Заїнськ, а під Каракулиним навіть «приступ был» (див.: Булавинское восстание. – С.403).

⁷¹ Очевидно, ідеться про «емурлук» – різновид верхнього протидощового одягу, термін побутував у XVII ст. (див.: Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1893. – Стб.827).

⁷² Через чорнильну пляму «ж» читається гіпотетично. Смісл слова незрозумілий, можливо, це помилка писця.

⁷³ Мало б бути 18.

⁷⁴ Помилка переписувача, має бути «Кичкаровский».

⁷⁵ До листа додано записку (арк.20 а зв.): «Против сего гетманского листа и листа ж наказного полковника лубенского, писанного к нему гетману, в Розряд и в Ынгер-моландскую канцелярию для ведома памяти послать велено; указ учинить в Розряде и в канцелярии».

⁷⁶ У тексті «беглецов».

⁷⁷ У тексті «разсмотрению и разсуждению».

⁷⁸ У рядку замість цього слова стоїть знак «+», а саме слово зі ще одним знаком «+» написане над рядком.

The article discusses the Lubens'kyi's regiment Cossacks campaign in 1707–1708 to Volga region to participate in fighting Bashkir rebels. It is considering the relationship of this event with excitement among the Lubens'ky Cossacks on the eve of the hetman I.S.Mazepa conversion to the side of the Swedish King Karl XII.